

Αρχοντοπούλου, Α., & Μυράλης, Γ. (2019). Η εξ αποστάσεως εκπαίδευση στη μουσική στην τριτοβάθμια εκπαίδευση της Βόρειας Αμερικής. Στο Θ. Ράπτης & Δ. Κόνιαρη (Επιμ.), *Μουσική Εκπαίδευση και Κοινωνία: νέες προκλήσεις, νέοι προσανατολισμοί. Πρακτικά 8ου Συνεδρίου της Ε.Ε.Μ.Ε.* (σσ. 576–582). Θεσσαλονίκη: Ε.Ε.Μ.Ε.

Η εξ αποστάσεως μάθηση στη μουσική στην τριτοβάθμια εκπαίδευση της Βόρειας Αμερικής

Άννα Αρχοντοπούλου
archontopoulou.anna@hotmail.com

Γιάννης Μυράλης
Αναπληρωτής Καθηγητής Μουσικής Παιδαγωγικής
Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο Κύπρου
Y.Miralis@euc.ac.cy

Η διαδικτυακή εκπαίδευση έχει εξελιχθεί σε ένα πολυσυζητημένο θέμα. Ενώ κάποιοι εκπαιδευτικοί τη βλέπουν ως μία εμπορική και προσσκευασμένη μορφή εκπαίδευσης, η οποία περιορίζει τις λεκτικές ικανότητες των φοιτητών, άλλοι τη βλέπουν ως κατακερματισμό των γεωγραφικών και οικονομικών φραγμών που πολλοί φοιτητές αντιμετωπίζουν. Η εξ αποστάσεως εκπαίδευση άλλαξε την εκπαίδευση με διάφορους τρόπους διότι αύξησε την ταχύτητα της επικοινωνίας παρέχοντας εύκολη πρόσβαση σε πλήθος ερευνητικού υλικού και ενθαρρύνοντας την ανταλλαγή ιδεών. Καθώς η εξ αποστάσεως μάθηση έχει ισχυροποιήσει τη θέση της και θεωρείται πλέον καταλυτικός παράγοντας στα εκπαιδευτικά συστήματα παγκοσμίως, είναι σημαντικό να διερευνήσουμε τον ρόλο της και στον τομέα της μουσικής, έναν τομέα που στηρίζεται κατεξοχήν στη διά ζώσης μάθηση. Στόχος, συνεπώς, είναι η μελέτη της διαδικτυακής μάθησης στη μουσική στην τριτοβάθμια εκπαίδευση της Βόρειας Αμερικής, καθώς και η παρουσίαση προγραμμάτων που προσφέρονται από μεγάλα πανεπιστήμια σε ΗΠΑ και Καναδά.

Λέξεις κλειδιά: διαδικτυακή εκπαίδευση, μουσική, Βόρεια Αμερική, πανεπιστήμια

Online music learning in North American higher education

Anna Archontopoulou
archontopoulou.anna@hotmail.com

Yiannis Miralis
Associate Professor of Music Education
European University Cyprus
Y.Miralis@euc.ac.cy

Online education has become a highly debated topic. While some educators see it as a commercialized and prepackaged form of education, one that limits the verbal skills of students, others see it as breaking down the geographical and financial barriers that many students face. Online learning has changed education in a number of ways, increasing the speed of communication, providing easy access to research materials and encouraging the exchange of ideas. As distance learning has strengthened its position and is now considered as a catalyst factor in educational systems worldwide, it is important to explore its role on the field of music, a field that is primarily based on learning in the classroom. The aim is, therefore, to study the online music learning in North American higher education and to present programs offered by large universities in the USA and Canada.

Keywords: distance learning, music, North America, universities

Εισαγωγή

Ο σύγχρονος τρόπος ζωής χαρακτηρίζεται από αμεσότητα και γρήγορους ρυθμούς, καθώς η προηγμένη πλέον τεχνολογία προσφέρει ολοένα και περισσότερα οφέλη στην καθημερινότητα των ανθρώπων. Αυτή η εξέλιξη απαιτεί έμμεσα και έναν διαφορετικό τύπο εκπαίδευσης, κάποιον που θα δίνει έμφαση σε υψηλή εξειδίκευση και ευελιξία, ανοιχτή μάθηση που μπορεί να πραγματοποιηθεί οπουδήποτε και ανά πάσα στιγμή, δεν κάνει διακρίσεις, και στοχεύει στην απόκτηση πολλαπλών δεξιοτήτων και την αυτοβελτίωση (Tschang & Senta, 2001).

Η διαδικτυακή εκπαίδευση είναι σε θέση να καλύψει όλες τις παραπάνω απαιτήσεις και να διατηρήσει τα πλεονεκτήματα της ανοικτής μάθησης έναντι της παραδοσιακής εκπαίδευσης στην τάξη. Η εξ αποστάσεως εκπαίδευση ενσωματώνει τη χρήση της τεχνολογίας του διαδικτύου, ακόμα και μέσα στο περιβάλλον της τάξης. Συγκεκριμένα, συμπεριλαμβάνει τη χρήση ιστοσελίδων σε παραδοσιακές αίθουσες διδασκαλίας, τη χρήση λογισμικού που επιτρέπει τη δημοσίευση μηνυμάτων σχετικά με τα μαθήματα στο διαδίκτυο, τη χρήση συζητήσεων σε διαδικτυακούς ιστότοπους για περαιτέρω συζητήσεις στην τάξη (web chats), καθώς και την πραγματική προσφορά εικονικών μαθημάτων αποκλειστικά στο διαδίκτυο (Artino, 2007). Ο στόχος της ηλεκτρονικής μάθησης, όπως και κάθε μορφής εκπαίδευσης, είναι η ενίσχυση της μαθησιακής διαδικασίας και η ανάπτυξη της γνώσης μεταξύ των μαθητών (Bollinger & Halupa, 2012).

Στάδια ανάπτυξης

Η διαδικτυακή εκπαίδευση είναι πράγματι μία επέκταση της εξ αποστάσεως εκμάθησης, και με τη χρήση του δικτύου και της τεχνολογίας είμαστε πλέον σε θέση να προσεγγίσουμε νέους μαθητές και μεγαλύτερο αριθμό φοιτητών όσο ποτέ άλλοτε. Η εξ αποστάσεως μάθηση έχει χρησιμοποιηθεί στο παρελθόν και προσφέρεται εδώ και πολλά χρόνια.

Αναλυτικότερα, μία πρώιμη μορφή της εξ αποστάσεως μάθησης εμφανίστηκε το 1840, με μία σειρά μαθημάτων που προσέφεραν στενογραφία μέσω αλληλογραφίας (Brewer, Dejonge & Stout, 2001). Εν συνεχεία, η παγκόσμια ιστορία της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης συνεχίστηκε κατά τον 19ο αιώνα, όταν οι κοινωνίες της Βόρειας Αμερικής, της Νότιας Αφρικής και της Αυστραλίας εφάρμοσαν τον θεσμό της εκπαιδευτικής μερικής απασχόλησης (Λιοναράκης, 1998). Η πιο σημαντική και ολοκληρωμένη κίνηση για την ανάπτυξη της εξ αποστάσεως μάθησης έγινε με την ίδρυση του Βρετανικού Ανοικτού Πανεπιστημίου το 1969 (Willis, 1993).

Στο μέσο της δεκαετίας του 1980 εμφανίστηκαν οι αλληλεπιδραστικές τεχνολογίες, όπως ηλεκτρονικό ταχυδρομείο (e-mail), χώρος συζήτησης (discussion forum), τηλεδιάσκεψη (teleconferencing) κτλ. (Simonson et. al., 2006). Έτσι, κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1990, η εξ αποστάσεως εκπαίδευση αποτελούσε ήδη σημαντικό στοιχείο πολλών εκπαιδευτικών συστημάτων, ενώ παράλληλα είχε αποδείξει τη χρησιμότητά της σε τομείς όπου τα παραδοσιακά σχολεία, κολέγια και πανεπιστήμια αδυνατούσαν να ανταποκριθούν (Keegan, 2001).

Ο παρακάτω πίνακας συνοψίζει τα τρία στάδια της ανάπτυξης της διαδικτυακής εκπαίδευσης σε αυτό το σημείο. Το πρώτο στάδιο, «πρώιμη υιοθέτηση», αφορούσε τη χρήση λογισμικού από τους μαθητές στην τάξη με σκοπό την υποβοήθησή τους στην εκμάθηση ενός γενικευμένου μαθήματος. Κατά το επόμενο στάδιο, «εισαγωγή», εκπαιδευτές και μαθητές άρχισαν να χρησιμοποιούν το διαδίκτυο για έρευνα και επικοινωνία. Τέλος, το στάδιο «ανάπτυξη» παρουσίασε αυξημένη αλληλεπίδραση και λειτουργικότητα του διαδικτύου, χρησιμοποιώντας αίθουσες συνομιλίας, πίνακες συζητήσεων και ηλεκτρονικές δημοσιεύσεις υλικού μαθημάτων (Lancaster, Yen & Wang, 2003).

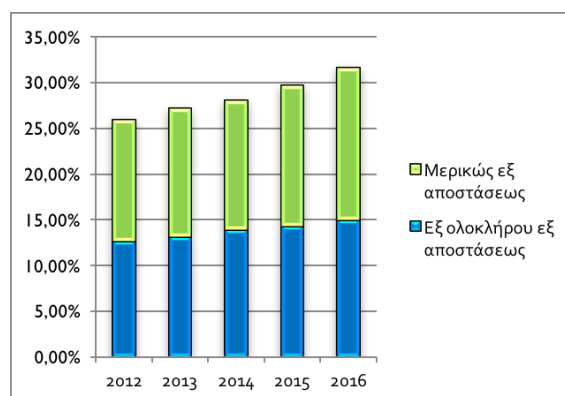
Πίνακας 1.

Στάδια ανάπτυξης της διαδικτυακής εκπαίδευσης

Στάδιο	Μέθοδος	Λειτουργία
1. Πρώιμη υιοθέτηση	Πρώιμη υιοθέτηση	Χρήση υπολογιστών από τους φοιτητές
2. Εισαγωγή	Στατικές ιστοσελίδες, e-mail	Αξιολόγηση ιστότοπων για έρευνα, ηλεκτρονική παρουσίαση του αναλυτικού προγράμματος, επικοινωνία
3. Ανάπτυξη	Διαδραστικά προγράμματα, discussion boards, web chats	Αλληλεπίδραση του φοιτητή με τον εκπαιδευτή και τους άλλους σε πραγματικό χρόνο

Η εξ αποστάσεως εκπαίδευση στη Βόρεια Αμερική

Μέσα από την έρευνα των Seaman et al. (2018) προκύπτει πως από το φθινόπωρο του 2016, 6.359.112 φοιτητές έλαβαν τουλάχιστον ένα εξ αποστάσεως εκπαιδευτικό πρόγραμμα, το οποίο περιλάμβανε το 31,6% όλων των εγγραφών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Το μερίδιο αυτό αντιπροσωπεύει τον συνολικό αριθμό φοιτητών που λαμβάνουν όλα τα μαθήματά τους εξ αποστάσεως, καθώς και όσους λαμβάνουν συνδυασμό διδασκόντων εξ αποστάσεως και μη. Το ποσοστό του φοιτητικού σώματος τριτοβάθμιας εκπαίδευσης που επωφελείται από μαθήματα εξ αποστάσεως εκπαίδευσης έχει αυξηθεί σε καθένα από τα τέσσερα τελευταία χρόνια, έχοντας ανέλθει σε 25,9% το 2012, 27,1% το 2013, 28,3% το 2014 και 29,7% το 2015.

Γράφημα: Ποσοστό μαθητών που συμμετείχαν σε εξ αποστάσεως μαθήματα το διάστημα 2012-2016

Όσον αφορά τον τομέα της μουσικής, διακρίνουμε πως αν και τα παραδοσιακά προπτυχιακά και μεταπτυχιακά προγράμματα που πραγματοποιούνται διά ζώσης θα συνεχίσουν να ασκούν επιρροή στην αμερικανική μουσική εκπαίδευση και την εκπαίδευση των δασκάλων μουσικής, τα διαδικτυακά μαθήματα και τα προγράμματα σπουδών μουσικής είναι πιθανό να αυξήσουν την επιρροή τους στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση (K-12) και την εκπαίδευση μουσικών εκπαιδευτικών στο μέλλον, παρέχοντας μία ισχυρή ένδειξη για την εξέλιξη της διαδικτυακής μάθησης στη δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση (Archambault & Crippen, 2009; Lane, 2013), την επαγγελματική εξέλιξη των εκπαιδευτικών μουσικής (Ruthmann & Hebert, 2012), τον αυξανόμενο αριθμό ιδρυμάτων που προσφέρουν προγράμματα σπουδών μουσικής στο διαδίκτυο (Ruthmann & Hebert, 2009) 2012), και τον αυξανόμενο αριθμό φοιτητών που εγγράφονται σε ηλεκτρονικά προγράμματα σπουδών μουσικής (Ruthmann & Hebert, 2012).

Αρκετοί συγγραφείς πρότειναν την ευελιξία και την ευκολία του προγραμματισμού ως τους πρωταρχικούς λόγους για την εγγραφή σε διαδικτυακά προγράμματα (Mansour & Muringa, 2007, Sherbon & Kish, 2005), καθώς και ότι η διαδικτυακή μεταπτυχιακή εκπαίδευση μπορεί να αποτελέσει αποτελεσματική μορφή επαγγελματικής εξέλιξης (Kos & Goodrich, 2012; Walls, 2008). Ωστόσο, οι συγγραφείς παρουσιάζουν και κάποιες πιθανές επιζήμιες πτυχές των μαθημάτων στο διαδίκτυο, όπως την έλλειψη προσωπικής αλληλεπίδρασης πρόσωπο με πρόσωπο και τη μειωμένη πρόσβαση σε καθηγητές (Fung, 2004, Mansour & Muringa, 2007, Walls, 2008), την έλλειψη αξιοπιστίας του πτυχίου (Adams & DeFleur, 2006, Hebert, 2007), και την έλλειψη εμπιστοσύνης των εργοδοτών σε ένα διαδικτυακό πτυχίο (Adams & DeFleur, 2006).

Σε επίπεδο σχολείου, η εξ αποστάσεως μάθηση χρησιμεύει ως συμπλήρωμα για τον εμπλουτισμό των συμβατικών μεθόδων διδασκαλίας και μάθησης, ενώ στην ανώτερη και συνεχή εκπαίδευση υπάρχει μεγάλη ποικιλία προγραμμάτων. Τα πανεπιστήμια χρησιμοποιούν σήμερα προγράμματα εξ αποστάσεως μάθησης μέσω μεικτών τρόπων παρακολούθησης, οι οποίοι μπορούν να πραγματοποιούνται τόσο σε απευθείας σύνδεση, όσο και στην πανεπιστημιακή προσφορά κάποιων ενοτήτων ηλεκτρονικά και άλλων στις συνεδριάσεις της πανεπιστημιούπολης. Μετά από διαδικτυακή έρευνα (www.guidetoonlineschools.com/degrees/music), διαπιστώθηκε ότι σήμερα υπάρχουν στη Βόρεια Αμερική 60 πανεπιστήμια που προσφέρουν εξ αποστάσεως προγράμματα μουσικής. Στον παρακάτω πίνακα αναφέρονται αναλυτικά τα ονόματα αυτών των πανεπιστημίων.

Ένα εξ αποστάσεως προπτυχιακό πρόγραμμα στη μουσική συνήθως περιλαμβάνει διαφορετικές ενότητες που σχετίζονται με τη μουσική θεωρία, τη μουσική ιστορία, την οργανική απόδοση και τη μουσική παιδαγωγική. Σε μεταπτυχιακό επίπεδο, υπάρχει μία ευρύτερη ποικιλία θεμάτων, όπως Μουσική Εκπαίδευση, Μουσική Ψυχολογία και Μουσική Τεχνολογία. Τα διαδικτυακά μαθήματα προσφέρουν στους σπουδαστές την ευκαιρία να ολοκληρώσουν ένα μάθημα χωρίς να απαιτείται η φυσική τους παρουσία (Koutsouridou, 2014). Σε ορισμένες περιπτώσεις, απαιτούνται ορισμένες ετήσιες συναντήσεις για την ολοκλήρωση ενός μαθήματος. Ωστόσο, σύμφωνα με τους Sherbon & Kish (2005), η προϋπόθεση για ένα πρόγραμμα εξ αποστάσεως εκπαίδευσης συνίσταται στο ότι «η πιο γνήσια μορφή εξ αποστάσεως μάθησης παρέχει στους σπουδαστές ευκαιρίες να

εκκληρώσουν τις απαιτήσεις των σπουδών τους οπουδήποτε μπορούν να αξιολογήσουν τις κατάλληλες τεχνικές εγκαταστάσεις και εξοπλισμό» (σ. 36).

Πίνακας 2.

Online προγράμματα μουσικής σε 60 πανεπιστήμια

Academy of Art University	Adams State University	Berklee College	Anderson University	Auburn University	The Baptist College of Florida
Florida International University	Full Sail University	Georgia College & State University	Calvary University	East Carolina University	Campbellsville University
Colorado State University-Fort Collins	Hope International University	Eastern Illinois University	Emporia State University	Stephen F. Austin State University	IUPUI
Judson College	Kent State University at Kent	The University of Montana	Liberty University	Linden wood University	Loyola University New Orleans
Rowan University	Ottawa University	Minnesota State University-Moorhead	Morehead State University	New Mexico State University	University of Valley Forge
Tarleton State University	University at Buffalo	University of Florida	University of Florida-Community Sciences	University of Georgia	University of Maine at Augusta
University of Nebraska at Kearney	University of North Carolina at Greensboro	University of Northern Colorado	University of Northern Iowa	University of South Florida	University of Southern Mississippi
Rutgers University	Saint-Mary-of-the-Woods College	Sam Houston State University	Southern Utah University	Boston University	Northern State University
University of Wisconsin-Madison	Valley City State University	Washington State University	West Virginia University	William Carey University	Lee University
University of Michigan	Eastern Kentucky University	University of the Cumberlands	Bluefield College	LA Film School-Online	North Greenville University

Πέραν τούτου, ορισμένα πανεπιστήμια προσφέρουν τα λεγόμενα MOOCs. Πρόκειται για μαζικά ανοικτά ηλεκτρονικά μαθήματα, που ξεκίνησαν το 2008. Θεωρούνται τα πιο καινοτόμα online μαθήματα που πραγματοποιούνται σήμερα, και επιτρέπουν απεριόριστη συμμετοχή και ανοιχτή πρόσβαση στη μάθηση. Ένα διαδικτυακό μάθημα MOOC χρησιμοποιεί συνήθως βίντεο και κείμενο για να παρουσιάσει το περιεχόμενο του μαθήματος, όπως επίσης και βιβλία και άρθρα από το διαδίκτυο (<https://media.readthedocs.org>). Τα MOOCs προσφέρονται παγκοσμίως σε διαφορετικά στάδια, από το σχολικό επίπεδο μέχρι την τριτοβάθμια εκπαίδευση. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί το Julliard University School (<https://www.juilliard.edu>), το οποίο προσφέρει έξι (6) ανοικτά διαδικτυακά μαθήματα στον τομέα της μουσικής, ενώ η διδασκαλία αυτών διεξάγεται δωρεάν.

Επιπλέον, θα πρέπει να αναφέρουμε και την ηλεκτρονική σελίδα του edX. Ο δικτυακός τόπος edx.org διαθέτει μαζικά ανοικτά διαδικτυακά μαθήματα (MOOCs) που σχεδιάζονται και διευθύνονται από μεγάλες οργανώσεις που συνεργάζονται με

τον ιστότοπο edX. Ιδρύθηκε το 2012 από το Harvard University και το MIT, και προσφέρει υψηλής ποιότητας μαθήματα από τα μεγαλύτερα πανεπιστήμια του κόσμου (<https://www.edx.org>). Ο συγκεκριμένος ιστότοπος απαριθμεί όλα τα διαθέσιμα μαθήματα που προσφέρονται δημοσίως, και εκπαιδευόμενοι από όλο τον κόσμο μπορούν να τα εντοπίσουν και να εγγραφούν σε αυτά (<https://media.readthedocs.org>). Στον τομέα της μουσικής, ο ιστότοπος edX προσφέρει 17 μαθήματα. Ενδεικτικά, θα ήθελα να αναφερθώ στο μάθημα «Εισαγωγή στη γερμανική όπερα» σε συνεργασία με το πανεπιστήμιο Dartmouth, όπως επίσης και το μάθημα «Jazz: Μουσική, Ιστορίες, Μουσικοί» σε συνεργασία με το πανεπιστήμιο του Hamilton (<https://www.edx.org/course/subject/music>).

Η εξ αποστάσεως μάθηση αναπτύσσεται συνεχώς και επεκτείνεται σε πολλά και διαφορετικά εκπαιδευτικά πεδία. Το μέλλον της για τη μουσική εκπαίδευση περιλαμβάνει την ανάγκη για υψηλότερες ταχύτητες στο διαδίκτυο και επομένως υψηλότερη ακρίβεια σε σύγχρονες συνεδρίες, που απαιτούν μουσική απόδοση. Μπορεί επίσης να περιλαμβάνει καλύτερα κατασκευασμένα εικονικά περιβάλλοντα, που θα μειώσουν τα κοινωνικοψυχολογικά κενά που μπορεί να προκαλέσει η εξ αποστάσεως εκπαίδευση, ενώ οι επαρκώς εκπαιδευμένοι εκπαιδευτές θα είναι σε θέση να εξασφαλίσουν την παράδοση ποιοτικών προγραμμάτων. Ενθαρρυντικό είναι το γεγονός ότι υπάρχουν πόροι και εγχειρίδια που θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν στην επαγγελματική ανάπτυξη των εκπαιδευτικών μουσικής (Salmon, 2013).

Συμπερασματικά, θεωρούμε ότι θα μπορούσαν να αναπτυχθούν περισσότερες εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες για την προώθηση της διαδικτυακής μάθησης για τη μουσική. Παρά το γεγονός ότι μεμονωμένοι δάσκαλοι μουσικής καταβάλλουν σημαντικές προσπάθειες για να συμπεριλάβουν τις ηλεκτρονικές συνεδρίες στη διδασκαλία τους, τα διαδικτυακά μαθήματα μουσικής δεν επαρκούν σήμερα. Πρέπει να διεξαχθούν περαιτέρω έρευνες, τόσο στην επίσημη όσο και στην ανεπίσημη ηλεκτρονική μάθηση στη μουσική, δεδομένου ότι υπάρχει αυξανόμενη ζήτηση για ηλεκτρονικά μουσικά προγράμματα. Η οικονομική κρίση των τελευταίων ετών οδήγησε σε αυστηρές περικοπές του προϋπολογισμού για τη μουσική εκπαίδευση στα δημόσια σχολεία (Pergola & Ober, 2012) και ταυτόχρονα μείωσε την ικανότητα των μαθητών να παρακολουθήσουν μουσικές δραστηριότητες εκτός προγράμματος σπουδών. Αυτές οι πρόσφατες εξελίξεις έχουν προωθήσει την ανάγκη για ευκαιρίες εξ αποστάσεως μάθησης της μουσικής, ειδικά σε απομακρυσμένες κοινότητες.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Adams, J., & DeFleur, M.H. (2006). The acceptability of online degrees earned as a credential for obtaining employment. *Communication Education*, 55, 32–45.
- Archambault, L., & Crippen, K. (2009). K-12 distance educators at work: Who's teaching online across the United States. *Journal of Research on Technology in Education*, 41, 363–391.
- Artino, A.R. (2007). Online military training: Using a social cognitive view of motivation and self-regulation to understand students' satisfaction, perceived learning, and choice. *Quarterly Review of Distance Education*, 8, 191–202.
- Bollinger, D.U., & Halupa, C. (2012). Student perceptions of satisfaction and anxiety in an online doctoral program. *Distance Education*, 33, 81–98.

- Brewer, E.W., Dejonge, J.O., & Stout, V.J. (2001). *Moving to Online: Making the Transition from Traditional Instruction and Communication Strategies*. Thousand Oaks, CA: Corwin Press.
- Fung, C.V. (2004). Perception of the need for introducing flexible learning in graduate studies in music education: A case study. *College Music Symposium*, 44, 107–120.
- Hebert, D. (2007). Five challenges and solutions in online music teacher education. *Research & Issues in Music Education*, 5, 1–10.
- Keegan, D. (2001). *Οι βασικές αρχές της ανοιχτής και εξ αποστάσεως εκπαίδευσης*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Kos, R.P., & Goodrich, A. (2012). Music teachers' professional growth: Experiences of graduates from an online graduate degree program. *Visions of Research in Music Education*, 22.
- Koutsoupidou, T. (2014). Online distance learning and music training: benefits, drawbacks and challenges. *Open Learning: The Journal of Open, Distance and eLearning*, 29(3), 243–255.
- Lancaster, S., Yen, D.C., & Wang, J.C. (2003). Online education in the USA: Overview of a modern avenue for education delivery. *Industry and Higher Education*, 5, 365–374.
- Lane, L.M. (2013). An open, online class to prepare faculty to teach online. *Journal of Educators Online*, 10(1).
- Λιοναράκης, Α. (1998). Ιδρύματα Ανοικτής και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης. Στο Α. Λιοναράκης, κ.ά (Επιμ.). *Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Θεσμοί και λειτουργίες* (τ. Α, σσ.143–243). Πάτρα: ΕΑΠ.
- Mansour, B.E., & Mupinga, D.M. (2007). Students' positive and negative experiences in hybrid and online classes. *College Student Journal*, 41, 242–248.
- Pergola, J.T., & Ober, G. (2012). *Music education in crisis: Practical strategies in an era of budget cuts*. E-Book, AuthorHouse.
- Ruthmann, S.A., & Hebert, D.G. (2012). Music learning and new media in virtual and online environments. In G.E. McPherson & G.F. Welch (Eds.), *The Oxford handbook of music education* (Vol. 2, pp. 567–583). New York, NY: Oxford University Press.
- Salmon, G. (2013). *E-tivities: The key to active online learning* (2nd ed.). London: Routledge
- Seaman, J.E., Allen, I.E., & Seaman, J. (2018). *Grade increase: Tracking distance education in the United States*. Wellesley: The Babson Survey Research Group
- Sherbon, J.W., & Kish, D.L. (2005). Distance learning and the music teacher. *Music Educators Journal*, 92(2), 36–41.
- Simonson, M., Smaldino, S., Albright, M., & Zvacek, S. (2006). *Teaching and learning at a distance: foundations of distance education*. Canada: Merrill Prentice Hall
- Tschang, F.T., & Della Senta, T. (2001). *Access to Knowledge: New Information Technologies and the Emergence of the Virtual University*. Oxford, UK: Elsevier Science Ltd.
- Walls, K.C. (2008). Distance learning in graduate music teacher education: Promoting professional development and satisfaction of music teachers. *Journal of Music Teacher Education*, 18, 55–66.
- Willis, B. (1993). *Distance Education: A practical guide*. United States of America: Educational Technology Publications.

Ηλεκτρονικές πηγές

- EdX <https://www.edx.org/course/subject/music>. Ανακτήθηκε στις 20 Νοεμβρίου 2018.
- EdX Learner's Guide <https://media.readthedocs.org/pdf/edx-guide-for-students/latest/edx-guide-for-students.pdf>. Ανακτήθηκε στις 20 Νοεμβρίου 2018.
- Best Online Colleges for Music Degrees <https://www.guidetoonlineschools.com/degrees/music>. Ανακτήθηκε στις 20 Νοεμβρίου 2018.
- Juilliard School <https://www.juilliard.edu/news/121786/juilliard-launches-six-free-online-courses-collaboration-edxorg>. Ανακτήθηκε στις 20 Νοεμβρίου 2018.